

Муҳаммад Хошим Камолий

**БЕЛГИЛАРНИ ЎҚИШ:
ФИКРЛАШГА ҚУРЪОНИЙ ЁНДАШУВ**

ДАВРИЙ БЎЛМАГАН НАШРЛАРНИНГ 26-СЕРИЯСИ

ДАВРИЙ БЎЛМАГАН НАШРЛАРНИНГ 26-СЕРИЯСИ

БЕЛГИЛАРНИ ЎҚИШ: ФИКРЛАШГА ҚУРЪОНИЙ ЁНДАШУВ

Муҳаммад Хошим Камолий

Халқаро ислом тафаккури институти

Бишкек 2023

УДК 297.18
ББК 86.38-2
М 92

Китоб хомийси:
Халқаро ислом тафаккури институти
Херндон Виржиния
Билимлар интеграцияси институти
Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Муҳаммад Хошим Камолӣ
Китобни ўзбекчага таржима қилган: Фарҳад Абдуллаҳ: – Б.: 2023
Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига қафолат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

**Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган №97**

Белгиларни ўқиш: фикрлашга Қуръоний ёндашув (Uzbek)

Муҳаммад Хошим Камолӣ
ИИТ «Даврий бўлмаган наирларнинг 26-серияси»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)
1445 АН / 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-50-6

Reading the Signs: A Qur'anic Perspective on Thinking (Uzbek)

Mohammad Hashim Kamali
ИИТ «Occasional Paper Series 26»

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1439 АН / 2018 СЕ
Paperback ISBN ISBN 978-9967-493-50-6

ИИТ
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
ISBN 978-9967-493-50-6

УДК 297.18
ББК 86.38-2

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	4
Белгиларни ўқиш: фикрлашга Қуръоний ёндашув	6
Илоҳий белгилар (Оят)	8
Билим манбалари ва воситалари	18
Тўғри фикр юритиш учун тўсиқлар	22
Танқидий фикрлашни рад этиш	24
Ижтиҳод нима?	26
Маърифатдан кейинги дунёвийлик	29
Хотима	30
Изоҳлар	34

С Ў З Б О Ш И

Халқаро ислом тафаккури институти (ХИТИ) ва Илғор Ислом тадқиқотлари халқаро институти (ИИТИ) Малайзия биргаликда зўр мамнуният билан Ислом ҳуқуқи ва юриспруденция бўйича таниқли олим ва мутахассис, профессор Муҳаммад Хошим Камолийнинг “*Белгиларни ўқиш: фикрлашга Қуръоний ёндашув*” 26-нашрни тақдим қилмоқда. Унинг турли шаръий мавзулар бўйича ишлари кенг нашр қилинган. Унинг кўплаб китоблари, шу жумладан, *Ислом юриспруденцияси тамойиллари, Шаръий ҳуқуқ: кириш, ҳамда ҳадис илми дарслиги* бутун дунёдаги инглиз тилида фаолият олиб борувчи университетларда қўлланма сифатида фойдаланилади.

Нашр фикрлаш, рационаллик ва танқидий ёндашувнинг Қуръоний концепцияларини ёритиб беради. У илоҳий белгилар, оят ва Қуръоний фикрлаш концепциясини ўз ичига олган танқидий ёндашувлар мулоҳазалардан бошланади. Ушбу мавзу принципиал бўлиб, бутун нашр бўйлаб учрайди, бошқа мавзулар ёритуви Қуръонда илм манбаларини аниқлаш, рационал фикрлашга тўсқинлик қилувчи факторлар ҳамда илмий ижодкорликнинг олтин асри тарихий ракурси ва унинг пасайишини ўз ичига олади. Шунингдек, рационаллик ҳақидаги Ислом ҳамда Ғарб фалсафий тасаввурларининг қисқача таққосланишидан сўнг ижтиҳодга, унинг бизнинг фикрлашимиз бўйича таҳлилимиз схемасига қаерда мос келишига бағишланган қисқа бўлим келтирилади. Саналар Исломи календарь бўйича келтирилиб, улар АН кўринишида берилди. Бошқа ҳолларда улар Грегориан календари бўйича келтирилган ва зарур ўринларда СЕ кўринишида белгиланган. Арабча сўзлар, умумфойдаланишга кирганларидан ташқари, курсив билан белгиланган. Фақат замонавий деб ҳисобланмаган арабча сўзлар учунгина диакритик белгилар қўлланилди.

1981-йилда ташкил этилган ХИТИ Ислом дунёқараши, кадриятлари ва тамойилларига асосланган йирик илмий саъй-ҳаракатларни қўллаб-қувватлашга хизмат қилувчи муҳим марказдир. Шу мақсадда Институт ўнлаб йиллар давомида ижтимоий фанлар ва теология соҳалари бўйича кўплаб тадқиқот дастурлари, семинар ва конферен-

циялар ўтказди, илмий ишларни нашр қилдики, улар инглиз ва араб тилларидаги 700 дан ортиқ нашрлар қатори чоп этилди ҳамда бошқа тилларга таржима қилинди.

2008-йилда Куала Лумпурда ташкил этилган Илғор Исломотадқиқотлари халқаро институти (ИИТИ) Малайзия, мустақил тадқиқот институти бўлиб амалий сиёсий оқибатлари Исломга тааллуқли бўлган ҳамда замонавий масалалар бўйича объектив академик тадқиқотлар ўтказишга йўналтирилгандир. Нисбатан қисқа давр ичида ИИТИ Малайзияга, мусулмон оламига ва Исломининг бошқа цивилизациялар билан ўзаро муносабатларига тааллуқли бўлган семинарларни ўтказувчи ва нашрларни чоп этувчи очиқ, доимий ривожланиб турувчи форумга айланди. ИИТИ Малайзия ҳар чоракда чоп этилувчи халқаро журнал, Исломот ва Цивилизацион янгиликлар (ИЦЯ), икки ойда бир марта чоп этилувчи ИИТИ Бюллетени ҳамда Исломот ва замонавий масалалар, китоблар, монографиялар ва мақолалар сериясини нашр этади. Сўнгги тўққиз йилда институт Исломот ва Мусулмон оламига тааллуқли бўлган кенг қўламли мавзулар бўйича 280 га яқин тадбирлар: семинарлар, давра суҳбатлари, миллий ва халқаро конференциялар ўтказди. ИИТИ Малайзия фаолияти ва нашрлари бўйича қўшимча маълумот www.iais.org.my сайтидан олиниши мумкин. Профессор Камолийнинг шахсий веб-сайти www.hashimkamali.com.

*ИИТИ Лондон офиси ва ИИТИ Малайзия, Куала Лумпур
2018-йил, февраль*

БЕЛГИЛАРНИ ЎҚИШ:

фикрлашга Қуръоний ёндашув

Қуръон Яратилишнинг барча ўринларида таъминловчи мақсадга ишоралардан ташкил топган асосий таълимот – оят (Яратганнинг борлиққа белгилари) ҳақида таълим беради. *La-ayatin liqawmin ya'qilun* (Қуръондаги Яратганнинг хабарларини тушунадиган ва ақл-заковатидан фойдаланадиган инсонлар учун, Қуръон, 2:164) каби ҳаволалар тез-тез учрайди. Ушбу илоҳий белгиларнинг тасдиқловчи роли – инсонларга берилган оятни тўғри тушуниш билан шуғулланишни, ҳақиқатни англаш ва тўғри йўл-йўриқ кўрсатишни мақсад қилувчи кўшимча талабни назарда тутди.

Инсоннинг оятни қабул қилиши ва улардан хулосалар чиқариши пировардида фикрнинг яхлитлигига боғлиқ; бусиз инсонлар белгиларни тушунишга ёки уларнинг хабарларига жавоб беришга қодир бўлмасдилар. Инсонга берилган туғма фикрлаш қобилияти қанчалик юксак бўлса, тушунишнинг каттароқ қийматига ёки жавобнинг юқориқ даражасига эришиш эҳтимоли шунча кўпроқдир.

Белгиларни ўқиш – матн тузилмалари ва бошқа маданий ишлар хилма-хил бўлган топишмоқлар ва яширин ҳаволалар ечимини топиш ва маъносини англашдир. У субъектив талқинни ўз ичига олади ва “семиосис жараёни” ёки маънони ҳосил қилиш деб аталади. У бизга воқеликнинг зоҳирий юзаси ортида чуқурроқ маънонинг нафақат мавжудлиги, аксинча, зарурлиги ҳақида ҳам сўзлайди. Шундай қилиб, белгиларни ўқиш ёки семиотика (шунингдек, семиология) нинг функцияси бизни ўраб турган муҳитни бизга англатишдан иборат. Бу бизга кўринаётган нарсадан ортиғини кўрсатиш ва сиртдан ташқарига қараш демакдир.¹

Табиатда тутун оловнинг белгисидир, қора булутлар ёғажак ёмғирнинг белгисидир, иситма касалликнинг белгисидир. Шундай қилиб, расман айтганда белгилар икки турга: анъанавий белгиларга (инсон томонидан яратилган, маданий белгилар, сунъий белгилар) ҳамда табиий белгиларга (табиий равишда юзага келган) бўлинади.

Булардан табиий белгиларга тарих ҳамда фалсафа нуқтаи назаридан камроқ эътибор қаратилган. Табиий белгилар одатда очик ифодаланган бўлиб, уларнинг шакллари анъанавий белгилар ва оддий талқинлар орқали амалга оширилади. Бизнинг замонавий ҳаётимизнинг катта қисми, шу жумладан, фан ва технологиялар табиий белгиларнинг маъносини топиш орқали шаклланган дейиш мумкин. Қоида бўйича барча алоқа воситалари белгилар ва фақат белгилар орқали амалга оширилган. Биз табиий белгиларга маълум турдаги хомашё сифатида қарашимиз мумкин. Табиий белгилар “белгилар” сифатида бизнинг кундалик эътиборимиз чегараларини бузади. Истеъмомчи ишончида ҳақиқатдан арзирли ёки айтилиши зарур бўлган нарсаларга эътибор қаратилиш эҳтимоли камроқдир. Ишонч даражаси қанчалик юқори бўлса, бу каби хабарларга шунча кам эътибор берилади.

Қадимги Юнонистонда белгилар фалсафий сўровларнинг эътиборга молик мавзуларидан кўра “тиббиёт ташхислари” учун қўлланилган. Белгини аниқловчи асл юнон сўзи “*Semeon*” дир. Умберто Эко ўзининг “*Семиотика назарияси*” (1976-йил) асарида биринчи марта қадимги юнон мантиғи, грамматикаси ва риторикаси софистикасида бугунги кунда тушуниладиган маънодаги умумий белги тушунчаси йўқлиги ҳақидаги фикрни илгари сурган. Айни вақтда, у, тўртинчи асрда Саинт Августин фалсафий тадқиқотлар доирасида белгилар концепциясини илгари сурган вақтда, фақат анъанавий белгиларга эътибор қаратиб, табиий белгиларни тушириб қолдирганини таъкидлаган. 17-асрдаги Саинт Августиннинг ишида табиат семиотикаси соҳасида бўшлиқ бўлгани тўғрисида тахмин қилинади. Бир қатор бошқа фанлардаги каби Ислоҳ цивилизациясининг ҳиссаси тил тўсиқлари туфайли ёки аҳамиятсиз деб ҳисоблагани сабабли эътиборсиз қолган.

Уйғониш даврининг бошланиши билан ниҳоят табиий белгилар тан олинди ва ўрганила бошлади. Ақл ва рационалликка урғу берилган эътикод туфайли “табиийлик” “маданийлик”дан юқори баҳоланди. Инсон томонидан яратилган символлар нотабиий ёки сунъий сифатида кўрила бошланди. Шунингдек, ўша давр семиотикага расмий фан сифатида асосланишдан кўра, илмий ютуқларига асосланишга мойил маданий муҳит шакллангани натижаси бўлиб, бу

хамон соҳанинг анъанавий йўналиш билан чегараланиб қолганидан далолатдир.² Олтин асрнинг Исломиё жамиятларида маданий урғу кўпроқ табиий белгиларга берилган, бу эса ўз навбатида вазиятни қарама-қарши томонга ўзгаришига олиб келган. “Табиий дунё”га бўлган қизиқишнинг ортиши, турли экспериментал фанларнинг давомли ўрганилишига туртки бўлди. Бунга асосан Қуръонда табиий белгилар ва инсон интеллектини ўртасида узвий боғлиқлик топишга интилиш сабаб бўлди.

Исломиё ақл (интеллект) тушунчаси ахлокий кадрлардан ҳам хабардор бўлган билимнинг эътиқод ўлчовини ўз ичига олади. Мен Қуръонни ақл билан ўқишнинг устунлиги эътиқод ва ақлнинг бирлашмасидан ташкил топган бўлиб, шунингдек, у реалликнинг метафизик аспектидан ва демакки, инсон ақлининг чегараларидан ҳам хабардор эканлиги ҳақидаги фикрларимни рисоламнинг кейинги саҳифаларида тақдим қиламан. 20-аср Исломиё муҳокамалари ушбу фарқнинг мавжудлигини кўрсатиб, Фарб лексиконига хос бўлган рационаллик тўғрисидаги нозик жиҳатларни ва унинг маданий оҳанглариини англашни бошлаганини билдиради.³

1. ИЛОҲИЙ БЕЛГИЛАР (ОЯТ)

Эътиқод ва ақл ўртасидаги муносабат доно Ислому руҳониятининг ўзига хос белгисини ташкил этади; унда инсон ақли ва ҳиссиётлари бир-бири билан уйғунликка чорланади. Қуръон ўз ўқувчиларини қайта-қайта Яратганининг борлиқдаги ва ўз ички белгилари ҳақида ўйлашга, Яратганининг буюк мавжудлигини тушунишга ва оқибатда ҳақиқатни англашга ундайди.

Оя сўзи ва унинг кўплиқдаги оят сўзи Қуръонда 400 мартадан ортиқ учрайди ҳамда бутун Қуръон ўзини оятлар йиғиндиси сифатида намоён қилади. Қуръондан иқтибос: “Биз уларга тез орада борлиқдаги (*afaq*) ва уларнинг ўзларидаги (*anfusihi*) белгиларимизни (*ayatina*) намоён қиламизки, уларга ушбу ваҳий ҳақиқатлиги маълум бўлади”⁴ “Ва ерда ҳақиқатни (*al muqin*) изловчилар учун белгилар (оят) бордир – шунингдек, ўз ичингизда ҳам. Шундан кейин ҳам кўрмайсизми?”⁵

Аллоҳ ҳақиқатни турли йўллар билан – айрим ҳолларда тўғридан-тўғри, айрим ҳолларда эса ишоралар билан намоён қилади. Иккинчи ҳолатда инсон интеллектини уйғотиш ва йўналтириш учун асосан оятнинг модаллиги орқали ҳақиқатни ишора қилади. Аллоҳнинг белгилари шунчаки ўқилмайди; ўқиш билан бирга фикрлашни, тасаввур қилишни ҳам талаб қилади. Белгиларни оддий кўз билан бир зумда кўриб бўлмаслигини таъкидловчи “Биз тез орада уларга Бизнинг белгиларимизни намоён қиламиз...” (41:53) жумласи бунинг исботидир. Оятнинг бус-бутун тушунчаси ваҳий ва ақл ўртасидаги жўшқин муносабатни яшашга интилади: “Биз сенга нозил қилган барокатларга тўла бу Китоб, белгиларга восита бўлиши мумкин ва тушунувчи инсонларга огоҳлантириш бўлиши мумкин.”⁶ Белги, шунингдек, аломат ва ўзидан бошқа бир нарсага ишорадир ҳамда сўнгги хабар ва ваҳийнинг ўзидаги мақсад сифатида кўрилиши керак эмас.

Тахминан 750 мисра ёки Қуръоннинг деярли саккиздан бири ўқувчиларни табиатни, тарихни, Қуръоннинг ўзини ва бутун инсониятни ўрганишга чақиради. Матн тинглаётганларга (*yasmaun*), фикрлаётганларга (*yatafakkarun*), тасаввур қилаётганларга (*yatadabbarun*), кузатаётганларга (*yanzurun*), тафаккурини ишлатаётганларга (*yaqilun*), эътибор қаратаётган ва эслаб қолаётганларга (*yatadhakkarun*), савол бераётганларга (*yasalun*), тушунчаларни ривожлантираётганларга (*yatafaqqahun*) ва билгувчиларга (*yalamun*) ўз мурожаатида бир қатор иборалардан фойдаланади.⁷ Улар ва уларнинг ҳосилалари (кўпинча фаол оғзаки шаклда юзага келиб) асосан фикрлашга очиқ чақирувлар ва рағбатлантиришдан иборат бўлиб, методология ёки асос билан чегараланмагандир. “*Afala yatadabbarun al-Qur’an* (Агар ундай бўлмаса, унда Қуръон ичра мулоҳаза (*tadabbur*) қилинг)”⁸ Тадаббур бу бирор бир янгиликни топиш ёки мураккаб муаммони ечишга қаратилган фикрни жамлаган ва аниқ мақсадга йўналтирилган ҳолда ўйлаш маъносини англатади.

Неттоннинг (1989) табиат семиотикаси ҳақидаги иқтибосига кўра Қуръон “Семиотиклар учун энг зўр жаннат сифатида таърифланиши мумкин”⁹: “Уларга осмонда ва ерда қанча Белгилар жўнатилди? Лекин улар (ўз юзларини) белгилардан ўгирдилар”. (Yusuf, 12:105) “Ва сизнинг кечаси ва кундузи ухлашингиз ва Унинг неъматларини

излашингиз Унинг белгиларидандир. Албатта бунда эшитадиган инсонлар учун белгилар бордир”. (al-Rum, 30:23) Ва У ерда турли рангларда ва сифатларда мўл қилган нарсалар: албатта бунда Аллоҳга мактов келтирадиган эркалар учун белгилар бордир. (al-Nahl, 16:13) Табиатни тож кийишида Яратганнинг белгиси сифатида ва табиатни ташқи дунёга аниқ киритиш орқали, шунингдек, инсоннинг ички борлиғига Қуръон белгилар спектрини деярли чексиз беради. Қуръоний белгилар йўғрилган безак шунчалар қимматбахоки, ажойиботлар спектри белгилар сифатида баҳоланган ва улар бирор бир соҳалар ёки категориялар билан деярли боғланмаган. Белгиларга табиат феноменлари (Ya Sin, 36:37;36:33) билан бир қаторда ғайритабиий феноменлар (al Shuara 26:4; al Isra 17:59) сифатида ишора мавжуд; шунингдек, белгилар огоҳлантириш (17:59) ва барокат (al Nahl, 16.11) сифатида; жазо (al Zukhruf, 43:48) ва байрамни нишонлаш (al Maidah, 5:114) сифатида; тиллар (al Rum, 30:22) ва матн (al Nahl, 16:101) сифатида; тарихий воқеалар (Yunus, 10:92, al Ankabut, 29:15; al Naml, 27:52; al Rum, 30:58) ва моддий объектлар (al Baqara, 2:248) сифатида; мерос бўлиб қолган илм (al Shuara, 26:197) ва технология (Ya Sin, 36:41) сифатида; далил (Yunus, 10:15) ва инсон табиати (al Anbiya, 21:91; al Muminin, 23:50) сифатида бир неча бор тилга олинади. Ҳеч қандай мажбурий юқоридан пастга тушувчи асоссиз, Қуръон ўқувчилари белгиларни тўлиғича ўрганишга, кўриб чиқишга, кашф қилишга, тажрибалар ўтказишга, синашга, хулоса чиқаришга ва улар билан муносабатнинг такрорланмас ўзига хос йўлини танлашга таклиф қилинади.

Қуръондаги ўйлашга ва ақл машқига ҳаволалар асосий беш муҳим мавзу билан боғлиқликда учрайди: Аллоҳнинг ягоналиги ва меҳрибонлиги (*tawhid*); Қуръон ҳақида фикр юритиш; инсон ва борлик; тарихий ўхшашлик; ва бевосита фикрлаш. Ақл (интеллект) ва унинг ҳосилаларига ҳаволалар матнда 49 марта учрайди. Қуръондаги характерли жумла “*ulu al-albab*” (кўриш ва тушуниш қобилиятига эга бўлганлар) ва унинг синоними “*ulu al-nuha*” (ақлий қобилиятлар берилган инсонлар) матнда 33 марта учрайди.

Бундай жумлалар кўп ҳолларда “Аллоҳ сизларга Ўз оятларини мана шундай баён қилур, шоядки тушунсангиз”¹⁰ оятидаги каби ёки

“Агар ақлга эга бўлсангиз, Биз сизларга белгиларни (оят) аён қилдик”¹¹ оятидаги каби оят ўзининг тавсифи билан ёнма-ён келади. Оят ҳақида чуқур мулоҳаза юритишга такрор ҳаволалар турлича нозик фарқларга эгаки, улар ҳар-хил ақлий қобилиятлар ва имкониятларга эга бўлган кенг тоифадаги турли инсонларга тааллуқлидир.¹²

Ал Рағиб ал Исфохоний (502/1108) фикрни (*al-fikr*) илмга (*ilm*) киришни осонлаштирувчи ақлнинг кучи деб таърифлайди. Фикрлаш (*al-tafakkur*) ушбу кучнинг интеллект (*al-aql*) томонидан туртки бериладиган ҳаракатидир ва у фақатгина субъектнинг бошланғич тасвири фикрловчининг ҳаёлида мавжуд бўлгандагина амалга ошиши мумкин. Демакки, фикрлаш тасвири ҳаёлда мавжуд бўлмаган нарсалар устида амалга оширилиши мумкин эмас. Бу Аллоҳнинг ўзи ҳақида айтилиши мумкин, чунки инсон ўз фикрини жамлаши мумкин бўлган тасвир мавжуд эмасдир.¹³ Инсон фақатгина Аллоҳнинг хусусиятлари ҳақида, Унинг белгиларини ўрганиш орқали ўйлаши мумкин. Кенг маънода айтилганда, фикрлаш ҳеч бир истисносиз бутун яратилган борлиқ устида амалга оширилиши мумкин. Ҳақиқатдан ҳам, Қуръон буни қайта- қайта реалликнинг ҳам жисмоний, ҳам абстракт аспектларига нисбатан, ҳам бугунги кун, ҳам узоқ ўтмишга нисбатан таъкидлайди ва бу ҳиссиётлар билан эмас, балки ақл билан идрок этилади. Кўпинча Қуръонда бошқа халқларнинг ҳикоятлари, масаллари ва улар ҳақида мисоллар келтирилади ва ундан кейин одатда Пайғамбар (с.а.в.)* га мурожаат қилинган ҳолда эслатма келтирилади, ўтмишдан ҳикоялар келтириладики, инсонлар улар ҳақида ўйлаб мулоҳаза юритишлари учун.¹⁴

Sam' (эшитиш), *basar* (кўриш), *fikr* (фикрлаш), *dhikr* (хотирлаш) ва *yaqin* (ишонишни) ўз ичига олувчи бешта идрок шакли – билим олиш функциялари иерархияси ҳам таклиф қилинади.¹⁵ Қуръон фаол идрок этиб тушунишнинг шкаласи сифатида берилган *ulu al-albab* тушунчасини таклиф этади, яъни булар тушуниш ва жавоб қайтариш қобилиятига эга мулоҳазали инсонлардир. Шундай қилиб, ақл эътиқоднинг когнитив ўлчови билан боғлангандир. Араб тилидаги ақл ва идрок учун жуда ифодали “*al-aql*” тушунчаси ўзининг асосида “чеклаш” ва “боғлаш” амалий ғояларига эгадир яъни бирор бир кимсани ногўғри хатти-ҳаракатлардан қайтариш – ўзи учун ички чега-

раларни ўрнатишдир. Қуръон шарҳловчилари фикрлашни (*tafakkur*; *tafkir*) фикрлаш ва мулоҳаза юритиш сифатида тушунадилар, бу эса ўз навбатида, натижа эмас, ақлий фаолият ва жараёндир. Тафаккур самимият ва яхши ният билан қилинган бўлса *ibadah* (Аллоҳга ибодат қилиш) шакли сифатида қаралади. Қуръон концепциясида ақл ҳақиқатни англаш ва уни доим излаш демакдир. Ақл концепцияси ҳар қандай қаттиқ, такаббур ва чалғитувчи нарсаларни истисно қилади. Қуръоннинг деярли барча қисмларида фикрлашга урғу берилгани сабабли баъзилар барча Мусулмонлар фикрловчи инсонлар бўлишга интилиши зарур деган хулосага келадилар.¹⁶

Ал Қарадави ўз изланишларининг тасдиғи сифатида Ибн Қаййим ал Жавзиядан (751/1350) иқтибос келтиради: “Бир соатлик фикрлаш кўп йиллик ибодатдан афзалдир” ва яна “Бир соатлик фикрлаш бир кечалик ибодатдан устунроқдир”. Шунингдек, Ибн Қаййим қўшимча қилади: “Фикрлаш юракнинг ҳаракатидир, ибодат эса оёқ-қўлларнинг ҳаракатидир ва биринчиси иккинчисидан устунроқдир”. Такводдор халифа Умар Иба абд ал Азиз ҳам шунга ўхшаш иқтибос қилади: “Аллоҳнинг неъматлари тўғрисида фикр юритиш ибодатнинг энг яхши шаклидир”. Аббос Маҳмуд ал Акқад куйидаги сўзлари билан ундан ҳам ортиқроғини айтган: “Фикрлаш – ал тафкир бу Исломиё мажбуриятдир. Аллоҳ Ўзига намоз ўқиб ва рўза тутиб ибодат қилишни буюрганидек, кўп оятларда бизга жуда кўп турли йўллар билан фикрлашни ҳам буюрган ва буларнинг ҳаммаси Қуръоннинг асосий хабарларидан бири эканлигини исботлайди”.¹⁷

Қуръонда илм тушуниш (*fahm*) ва закийлик (*tafaqquh*) орқали пайдо бўлган билим сифатида қаралади. Бу матндаги кўп ҳаволаларда таъкидланади ва оқилона изланиш, фикрлаш ҳамда тадқиқ қилинадиган дунё ва борлиқ орти ҳақида мулоҳаза юритиш олқишланади. Тушуниш орқали қўллаб-қувватланган илм Қуръонда *al tafaqquh fi al din* тушунчаси орқали тасвирланган ва у Исломиё дунёқарашни яратишга мантиқий ва изланувчан ёндашувни ифодаловчи динни тушунишга имкон беради. Бошқача айтганда, Ислום тўлиқ ақидаларга асосланган ёндашувдан кўра таҳлилий билим ва тушунишни келтириб чиқарадиган закийликни афзал кўради. Бу икки ёндашув бир-бирига ўхшаш бўлган жумлалар “*al iman al tafsili*” (чуқур таҳ-

лилга асосланган эътиқод) ва унга қарама-қарши “*al iman al ijmalī*” (ўзлаштирилмаган ва тушунилмаган эътиқод)дир. Биринчиси кўплаб етук мактаб ва мазҳаблардаги таниқли уламолар томонидан афзалроқ кўрилади. Шундай қилиб, оятда қуйидагича айтилади: “Иймон келтирганларнинг барчаси бирга чиқмасинлар: агар ҳар бир гуруҳдан бир қисми ортда қолса, улар ўзларини динни ўрганишга (*li yatafaquhu fi al al din*) бағишласа ва одамлар уларнинг ёнига қайтганда панд-насихат қилса, шундай қилиб улар ўзларини ёмонликдан сақлашни ўрганишлари мумкин”.¹⁸ Шуни ҳам таъкидлашимиз лозимки, фикрлашга асосланган илм ва берилган ёки қабул қилинган илм орасидаги фарқ ҳам ҳуқуқшунослик, ҳам Ҳадис билан боғлиқ, “*ilm al dirayah*” яъни тушунишга асосланган илм ҳамда “*ilm al riwayah*” эшитишга асосланган ва қабул қилинган билим жумлаларида ўз аксини топган. Биринчиси тушуниш ва закийликка (*dirayah wa tafaqquh*) асосланган ва иккинчисига нисбатан устунроқдир. Бундай ҳолатда *ilm al-riwayah* хотира ва эслаб қолишга таянса, *ilm al-dirayah* билиш, тушуниш ва таҳлилга таянган ҳисобланади. Шундай қилиб, бу борада ақл ва тушунишга қарама-қарши бўлмаган Ҳадислар ёки фактларга асосланган маълумотлар мавжуд бўлса, ақлий таҳлилдан кўра эътиқод ва итоатга асосланган диний масалалар (*ibadat*)ни истисно қилган ҳолда улар кўп ўринларда ҳисобга олинмаслиги мумкин бўлади.

Фикрлашга Қуръоний қарашнинг яна бир хусусияти, унинг донолик ва яхши мулоҳазаларнинг натижасида намоён бўлганидир ва бу фикрлаш сифатини, унинг қадриятларга бўлган муносабати натижаларини кўрсатади. Донолик ва яхши мулоҳазакорликнинг техник ноу-хау ва тажрибалардан устунроқлигини кўриш қийин эмас, чунки улар мутахассис билимларини тўғри қўллаш бўйича йўналтириши ва мукамалликка эриштириши мумкин.

Қуръонда *hikmah* 20 марта тилга олинади ва буларнинг тахминан 10 мартасида *kitab* сўзидан олдин келади ва бу илоҳий китобга ҳаволадир – яъни биринчи навбатда Қуръон ва оятлар нозил қилинган бошқа илоҳий китоблар. Матнда Исога ҳавола қилиниб шундай дейилади: “Ва Оллоҳ унга Китобни ва Доноликни (*hikmah*) ўргатади, Тавротни ва Инжилни”.¹⁹ *Kitab* ва *hikmah* сўзлари кўп ҳолларда одамларга таълим бериб уларга донолик билан ва оятларда кўрсатилгани-

дек (*wa yallimuhum al-kitaba wa al-hikmata*) йўлбошчилик қилиш учун юборилган пайғамбарларга ҳаволалар орқали таққосланади худди Муҳаммад пайғамбар²⁰ ҳақида айтилганидек; Иброҳим пайғамбар²¹ ва Луқмоннинг авлодлари.²² *Hikmah*нинг Қуръондаги яхлит, устун ва бўлинмас қиймати оятларнинг бирида Аллоҳ бир инсонга донолик берганда, ушбу инсонга албатта эзгуликнинг улкан манбаи берилгани айтилиб таъкидланган.²³ *Hikmah*нинг Китоб билан биргаликда қўлланилиши, шубҳасиз, Қуръон донолик билан ўқилиши лозимлигини билдиради ҳамда бир шакл бошқасидан, Қуръонга тўлиқ ақидалар асосида ёндашиш, уни очиб беришга қаратилган илоҳий мақсадга қарши қўйиш орқали ажратилгандир. Шундай қилиб, Қуръонни *hikmah* нуқтаи назаридан ўқиш муфассал ўқишни англатади ва бу орқали сўзларнинг яққол кўриниб турган маъноси ортида яширинган хабарларнинг маъно ва мақсадларини англаш ва ундан кейин ушбу афзалликлар инсон ва жамият учун қандай йўллар ва воситалар билан амалга оширилиши мумкинлигини англатади.²⁴

Қуръонда “*Китоб ва hikmah*”нинг қайта-қайта қиёсланиши бир қатор шарҳловчиларни, шу жумладан, ворис Қатада ибн Диамах ал Садуси (118), Ибн Ваххаб, Имом Маликнинг (179/795) шогирди ҳамда Имом Шофийнинг (205/820) “*hikmah*” – Пайғамбарнинг Суннати деган тадқиқотига олиб келган. Кўпчилик ушбу қарорни қабул қилган ва унга эргашган, лекин матн *hikmah* маъносини бермагани учун сўз (мен ушбу тақдимотда тасвирлаганимдек, муаллиф) ўзининг табиий ва талқинлардан холи маъносини англашиши лозим. Яхши мулоҳаза қилишлик, закийлик, меъёр ва энг четки ҳолатлардан қочиш, ҳақиқатни ёлғондан ажрата олиш ва амаллардаги аниқлик кўп ҳолларда *hikmah* билан боғлиқдир; шундай қилиб *hikmah* Қуръон идиомасида фикрлашнинг баҳоловчи ўлчовига айланади. Бундан ташқари, Қуръонда Аллоҳ, Пайғамбарлар – Довуд ва Сулаймонга, шунингдек, машҳур олим Луқмонга *hikmah* ато этган деб айтилганда, бу Муҳаммад Пайғамбарнинг Суннатига тегишли эмас, чунки Суннат у вақтда мавжуд бўлмаган. *Hikmah*нинг Қуръонда ишлатилиши фикрлашнинг яхлит сифатини мустаҳкамлайди; *Hikmah*, шунингдек, ақл ва қалб (*aql wa qalb*) ўртасида яқин алоқа ўрнатишга интилади ва шу билан бугунги кунда ҳиссий ин-

теллект сифатида маълум бўлган тушунчага туртки беради. Мана шу тарзда Қуръон ва Суннат ўз хабарларини жўнатишади чунки замонавий конун хужжатлари ва матнларидан фарқли ўларок, Қуръон йўриқлари, буйруқлари ва тақиқлари ўз ўқувчиларининг юрагига ва шуурига мурожаат қилган ҳолда тушуниш жойи сифатида *qalb* сўзидан фойдаланади.²⁵

Ал Исфохоний *Hikmatni* “ҳақиқатни билим ва тафаккур орқали амалга оширилиши ва хайрли ишларни бажарилишида намоён бўлувчи сифатида”²⁶ таърифлайди. Бошқа таърифга кўра, “донолик ҳақиқат ва реалликни англашни ҳамда комилликка эришиш сари изланишдан тўхтаб қолишнинг олдини олиш қобилиятини билдиради”.²⁷ Инглиз тилининг тасодифий уй луғати доноликни ўхшаш равишда “нима тўғри ёки ҳақиқат эканини билиш ҳамда ҳаракатга нисбатан адолатли ҳукм” сифатида таърифлайди. Донолик бу қалб нури билан ёритилган фикрлаш бўлиб, кўп ҳолларда ҳаракатга олиб келади ва унинг оқибатларини бошқа тегишли омиллар билан боғлиқликда кўриб чиқади. Бу “Аллоҳдан кўрқиш – доноликнинг чўққисидир (*ra'su al-hikmati makhafatu Allah*)”²⁸ деган машхур Ҳадис билан ҳамохангдир. Бунинг сабаби шундаки, дунёнинг етакчи диний илмларини тадқиқ қилувчилар уни донолик билан чамбарчас боғлашга ҳаракат қиладилар. Донолик фикрлаш сифатини оширади ва илмдан яхшилиқни тарғиб қилиш йўлида фойдаланишга йўналтиради.

Ал Ғазали инсон ўзининг фикрлаш сифатини оширишни машқ қилиш ҳаракатида (505/1111) Мусулмон анъанасига маълум бўлган 2 билим манбаи: биринчиси инсоний таълим ва ўрганиш орқали (*al-taallum al-insanī*), иккинчиси эса илоҳий таълим орқали (*al-taalim al-rabbani*) ўрганиш манбаини муҳокама қилади. Биринчиси ўқитувчидан талабага ташқи ҳолатда берилади, иккинчиси эса умумий интеллект томонидан берилади ва у инсоний таълимдан кўра устунроқ, жадалроқ ва самаралироқдир. Бу билим ичдан ёки ваҳий (*wahy*) орқали берилади. У кўпроқ Пайғамбарларга хосдир. Шунингдек, фикрлаш, медитация ва тасаввур қилиш орқали ҳам берилади. Ал Ғазали барча билимлар инсоннинг ичида марказлашган деган қарашга кўшилади, бунда худди тупроқ ва уруғликка берилган меҳнат натижасида ўсиш бўлганидек, инсонга таълим бериш натижасида

унинг салоҳияти ўсади. Илмнинг ушбу икки (ички ва ташқи) аспекти бир-бирини тўлдирувчидир. Мана шунинг учун ҳам ҳеч ким бир ўқитувчидан барча илмларни ўрганиши ёки бошқаларга ўргатиши мумкин эмас, уларнинг баъзилари таълим орқали ўрганилиши мумкин, бошқалари эса шахснинг тасаввур қилувчи фикридан хулоса қилинади. Демак, ўрганиш йўллари ҳам таълим орқали, ҳам ички акслантириш, фикрлаш, ёритиш орқали очиқ бўлиши муҳимдир.²⁹ Бошқача айтганда, барча билим ҳис-туйғулар, ички акслантириш ва фикрлаш орқали эгалланади ва ривожлантирилади, ҳар иккиси ҳам ташқи узатиш ва таълим орқали табиий берилишда ва ривожлантиришда қатнашади.

Ал Ғазалийнинг ички ва ташқи илм манбаларига қарашлари Ибн Синднинг (428/1037) қарашларига ҳамоҳангдир, лекин унинг қарашлари 2/9 асрлардаги Ихван ал Сафанинг (373/983) қарашларидан қисман фарқланади. Унга кўра барча билим ҳис-туйғулар орқали қабул қилинади ва инсон табиатига мос эмас. Улар ушбу билимни фикрлаш орқали ривожлантирган ҳолда сақлаб турадилар ва акс эттириш ҳам сезгилардан келиб чиқади. Ҳис-туйғулар орқали олинган ва тасдиқланган фаразлар, аксиоматик илмига нисбатан ҳам худди шундай таҳлил қўлланилади. Бу ғояни қўллаб-қувватлаш мақсадида Ихван ал Сафа Қуръон оятидан иқтибос келтиради: “Сиз ҳеч нарса-ни билмаганингизда Аллоҳ сизни онангизнинг қорнидан чиқарди”.³⁰ Демак, барча билим бу эгалланган билимдир, бу мавзу бўйича баъзи замонавий назарияларга ўхшаш бўлган қарашдир.³¹

Ўрта асрлар Ислому тафаккури ҳиссиётлар ёрдамида қабул қилиниши мумкин бўлган моддий объектлар ҳамда руҳий ва сублиминал табиатга эга объектлар ўртасидаги онтологик фарқни тан олмаган. Бу фаннинг замонавий позитивист таълимотлари томонидан қабул қилингандан кўра воқеликнинг янада тўғри ва реал кўриниши дейиш мумкин. Борлиқ турли даражалар ва шаклларда намоён бўлиб, улардан ҳеч бири бошқасидан кўра камроқ реал эмасдир. Араб тафаккури Стоицизм назариясида тизимлаштирилган тушунчалардан фойдаланади. Тушунчалар учга ажралади: оғзаки нутқ, руҳий вакиллик ва воқелик – ҳар қандай маънода борлиққа қайтарилмас ном берувчи, чексиз. Абу Наср ал Фаробий (950) ушбу қарашни ривожлантирган

ва рухий вакилликни тафаккур элементлари билан ассимиляция қилган. Бошқалар ушбу классификацияни қайтариб унга 4-жойлашув – илохий ёзувларни қўшганлар. Шундай қилиб борлиқ, предмет хозирги вақтда ўз ичида мавжуд бўлиши ёки бўлмаслиги унинг хаёлида товушлардан тузилган бўлиб, биргаликда психик тақдиротни кўрсатувчи бўлишига ёки товуш ва нутқ учун белгиларда намоён бўлишига қараб 4 кўринишда намоён бўлади. Тўртталаси ҳам умумлаштирувчи асосий хусусиятга эга бўлиб – бу мавжудликдир. (*wujud, haqiqah*)³²

Ижодий ва баҳоловчи фикрлаш ҳақидаги Исломий ва Ғарб қарашлари уни ўқитиш ва машқ қилиш орқали ривожлантириладиган кўникма сифатида қабул қилади. Ўрганиш ва фикрлаш орқали биз борлиқни англашнинг янги моделларини қабул қиламиз ҳамда уларни фарқлаймиз ва ижодий томондан кўра биламиз. Ижодий фикрлаш ва танқидий фикрлаш биргаликда келади ҳамда бир-бирини тўлдиради, деб қабул қилинган. Танқидий фикрлаш “малакали мулоҳаза юритиш ва изланишни бажариш ёки унда иштирок этиш” маъносини англатади. Агар қарор ортидаги мулоҳаза баҳоланса, фикрлаш танқидийдир. Лекин бундай баҳолашга конструктив руҳ хос бўлиши керак.³³ Танқидий фикрлашнинг мақсади тушунишга эришиш, нуқтаи назарларни баҳолаш ва муаммоларни ечишдир. Умумий айтганда, инсоннинг маълум ўрганиш тажрибаси абстракт фикрлашдан устун бўлганида унинг фикрлаши танқидий бўлмоқда, дейиш мумкин.³⁴ Бу фикрлаш Никтаһ билан эришилади деган Исломий фараз билан ҳамоҳангдир.

“Биринчи бўлиб Аллоҳ ақлни яратган (*awwalu ma khalaqa Allahu al-aqla*)” деган машҳур, аммо баҳсталаб бўлган Ҳадис Мусулмон олимлари орасида кўп асрлардан давомли баҳсларни келтириб чиқарган. Мунозаралар орасида ақлнинг ваҳийдан устунлиги ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлигидаги ҳар бирининг муҳим роли мавзуси устувор туради. Яна бир мавзу – одамлар ўртасидаги ақлий номутаносиблик ҳам ахлоқий мажбуриятларнинг модалликларига таъсир кўрсатиши ёки кўрсатмаслигидир. Баъзи машҳур олимлар, шу жумладан, Абу Бакр ал Рози (313/925) ақлнинг ваҳийга нисбатан устунлиги ҳақидаги фикрни олға сурганлар. Ушбу қараш “рационализм” сифатида маълумдир. Лекин у ақлга устунлик бермасдан барча мав-

зуларга ақлни ишлатган ҳолда ёндашишни назарда тутувчи “рационаллик” тушунчасидан фарқланади.

2. БИЛИМ МАНБАЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ

Юқорида иқтибос қилинган Қуръоний фикрни шарҳларкан, Муҳаммад Иқбол Қуръон ҳам унинг Ўзини (*anfusi*), ҳам ташқи дунёни (*afaq*) билим манбалари сифатида кўришини таъкидлаган. Аллоҳ Ўз белгиларини ҳам ички ҳам ташқи тажриба орқали намоён қилади. Шундай қилиб Қуръон илмнинг янги манзараларини инсоннинг ички тажрибаси соҳасида очиб беради. Сирли фаолият ва ички туйғу ноодатий ва ностандарт бўлиб, мутлақо табиий ва инсон фаолиятининг бошқа соҳалари каби ўрганиш учун очиқ деб қаралиши керак.³⁵ Лекин ички тажриба инсон илмининг ягона манбаидир. Қуръонда ташқи тажриба, деб давом этади Иқбол худди шу жойда, бошқа 2 билим манбаига бўлинади – табиат ва тарих ва мана шу илм манбалари билан кесишганда “Ислом руҳияти энг яхши намоён бўлади”.

Қуръон воқелик белгиларини қуёшда, ойда, кун ва туннинг алмашилишида, шамолларнинг доимий ўзгаришида, инсонлар ранги ва тилининг хилма-хиллигида ва инсоннинг ҳис-туйғуларига очик бўлган бутун табиатида кўради. Мусулмоннинг вазифаси мана шу белгиларга жавоб қайтариш ва уларни худди жонсиз ёки сўқирдек ўтказиб юбормасликдир (*al-Araf*, 7:179), бу ҳаётда ушбу белгиларни кўрмайдиган инсон келгуси ҳаёт воқелиги учун кўр бўлиб қолаверади. Илоҳий белгилар ҳиссий қабул қилиш орқали кўпроқ эшитиш, кўриш ва ақлий қобилият орқали ўрганилади: “Улар замин бўйлаб саёҳат қилмадиларми ва бу орқали уларнинг қалблари ва шуурлари доноликни ўрганмадими?”³⁶ Ушбу оятда урғу фикрлаш ва тушуниш қобилиятларига берилади ва бу орқали бизнинг табиат ҳақидаги барча маълумотимиз тўғридан-тўғри ҳиссиётлардан келмайди деб таъкидланади, акс ҳолда бизнинг ҳайвонлардан фарқимиз бўлмасди.

Доимий ҳаволалар ҳиссий қабул қилишга оятни қабул қилишнинг принципиал режими сифатида Қуръоннинг илмий-тажрибавий импортини кўрсатади. Юқорида кўрилган “Ва Аллоҳ сизларни

оналарингизни қорнидан ҳеч нарса билмаган ҳолингизда чиқарди ва сизларга кўриш, эшитиш қобилятини ҳамда қалбни берди, шоядки шукур қилсангиз” матнида айтилганидек, Қуръон янада ичкарирок кириб, ҳиссий қабул қилишни ягона илм майдони сифатида кўради.³⁷

Демак, белгилар илми мана шу қобилятлар орқали олинади. Бошқа оятда “Сўзни эшитадиганлар ва ундаги энг яхши маънога амал қиладиганлар” деб Қуръон таъкидлайди.³⁸ Бу оят эҳтимол интеллектуал танловни амалга оширишнинг ҳиссий қабул қилиш маълумотлари мавзусидадир. Матн, шунингдек, ҳиссий қабул қилиш барча воқеликни идрок этмаслигини ўргатади “Лекин йўқ! Сен кўраётган ва кўрмаётган нарсалар билан қасам ичаман”³⁹ Исбот (*yaqin*), шунингдек, инсон ақли чегарасидан ташқарида бўлиши мумкин, чунки инсон онги вақт ва фазо ўзгарувчилари томонидан хиралаштирилиши мумкин. Бугун аниқ бўлиб сезилган нарса эртага ноаниқ бўлиши мумкин.

Шунингдек, Қуръон таълимотига кўра коинотнинг келиб чиқиши ўзгарувчан, чекли ва ўсишга қодирдир. Биринчи Муслмон олимлари Қуръоннинг индуктив фикрлаш ва тажрибага урғу берганини аниқлашмаган. Муслмон олимлари учун “Қуръон руҳи асосан антиклассик бўлган” дейиш анча суст англашдир. Юнон тафаккурига тўлиқ ишонган Муслмон олимлари ўзларининг дастлабки тадқиқотларида Қуръонни зўр иштиёқ билан ўрганган юнон фалсафаси нурида англашга ҳаракат қилганлар.

Мавзу бўйича Иқбол таҳлилининг мазмуни, шунингдек, Қуръоннинг ижодкорлик импульсини фаннинг гуллаб яшнаши ортидаги мотивация берувчи куч сифатида тушунувчи Малик Беннаби (1905-1973) томонидан ҳам кўллаб қувватланган, бу вақтга келиб Муслмон олимлари Қуръоннинг тажрибавий ва индуктив фикрлашга бутун таъсирини англашни бошлаган эдилар.⁴⁰

Коинотнинг Қуръондаги динамик концепцияси унинг вақтида ривожланувчи ҳаракат каби ҳаёт концепциясида ҳам кўринади. Шундай қилиб тарих Қуръондаги 3 билим манбаини шакллантиради. Бу, Иқбол кейинчалик тадқиқ қилган халқлар устидан ҳукм чиқарилиб улар қилган хатолари учун ҳозир ва шу ерда азоб тортишлари ҳақидаги Қуръондаги асосий таълимотлардан биридир. Шу аснода

Қуръон доимий равишда тарихий фактлардан иктибос келтиради ва ўқувчиларни инсониятнинг ўтмишдаги ва ҳозирги тажрибаси ҳақида мулоҳаза юритишга чақиради: Сиздан олдин ҳам кўп ҳаёт йўллари босиб ўтилган. Замин бўйлаб кезинг ва Ҳақиқатни рад этганларнинг охири нима бўлганини кўринг.⁴¹

Агар сизга зарар етган бўлса ишонингки, худди шундай зарар бошқаларга ҳам етгандир. Бундай кунларни (омадли ва омад юз ўгирган) биз инсонларга навбати билан берамиз.⁴²

Биз яратган зотлардан (бошқаларни) ҳақ ила ҳидоят қилувчи қавмлар бор. Ва улар билан бирга адолатни ўрнатинг. Бизнинг белгиларимизни инкор қилганларга биз улар сезмайдиган тарзда жазони юборамиз. Мен уларга муҳлат бераман; чунки Менинг режам кучли. (ва бузилмасдир)⁴³

Қуръоннинг тарихга инсон илмининг манбаи сифатида қизиқиши тарихий умумлашмаларнинг шунчаки белгисидан кўра узоқроққа чўзилади. “У бизга тарихий критицизмнинг энг фундаментал тамойилларидан бирини берди”.⁴⁴ Фактларни қайд этишдаги аниқлик, фан тарихининг зарур шарти экан, аниқлик эса асосан бу фактлар ҳақида ким маълумот берганига боғлиқдир. Шундай экан, маълумот берувчининг шахсий характери унинг ишончлилига баҳо беришдаги муҳим фактордир. Қуръонда айтилади: “Эй иймон келтирганлар. Агар жоҳил инсон сизларга бирор бир янгиликни айтса, ҳақиқатни аниқлаштиринг”.⁴⁵ Бу, мана шу оятда мужассамлашган тамойилнинг Пайғамбарнинг анъаналари ҳақида маълумот берувчиларга қўлланилишидир ва кейинчалик улардан тарихий критицизмнинг тамойиллари шаклланишидир.

Тарихнинг илмий қўлланилиши эса кенгроқ тажрибани, амалий фикрлашнинг тугалланганлигини ҳамда ҳаёт ва вақт табиати ҳақидаги аниқ базавий фикрларнинг тўлиқроқ амалга оширилишини талаб қилади. Мана шу учтаси биргаликда Қуръон таълимотининг асосини ташкил қилади.

(1) Инсон пайдо бўлишининг бирлиги: Қуръонда айтилади: “У сизларнинг барчангизни бир инсондан яратди”⁴⁶ Бироқ ҳаётни органик бирлик сифатида қабул қилиш бу қуйи муваффақиятдир. Ислому мана шу ниятнинг уруғини сепди ва у Қуръонда белгилаб берилган

инсоннинг бажариши лозим бўлган вазифасига айланди. Христианлик Исломдан анча аввал инсониятга тенглик ҳақидаги хабарни етказганига қарамай, Рим империяси инсоний бирликнинг умумий ва абстракт концепциясидан бошқа нарсага эга эмасди. Бошқа тарафдан, Европада ҳудудий миллатчиликнинг ўсиши Европа санъати ва адабиётида кенг инсон элементининг бўғиб қўйилишига олиб келди. Колониализм ҳам ўз-ўзининг устунлиги ҳақидаги тасаввурдан илҳомланди.⁴⁷ Бу эса Ислом қарашлари билан мутлақо фарқланади. Ислом импульси аввалданок инсоний бирлик Мусулмон ҳаёт тарзидаги жонли омил деган ғояни илгари сурган ва уни тўлиқ амалга ошириш йўналишида ҳаракатланган.

(2) Вақт ҳақиқатини аниқ ҳис қилиши ва ҳаётнинг вақт ичра доимий ҳаракатланиши концепцияси: Кун ва туннинг алмашиниши якуний Ҳақиқатнинг белгиси сифатидаги Қуръоний қараш ва у ҳар лаҳзанинг қайтарилмас кўркамлигида намоён бўлиши, шунингдек, Мусулмон метафизикасида вақтни объектив деб ҳисоблаш – буларнинг барчаси Исломнинг интеллектуал мероси ва ғояларини шакллантирди.

(3) Диний ҳамда дунёвий кадриятлар ўртасидаги умумийлик: Бу Ислом тафаккурининг бетакрор хоссаси бўлиб, эҳтимол, тарихда биринчи марта улар ўртасида умумийлик ўрнатишга уриниши билан ажралиб туради. Мадина шаҳрида биз ялпи эълон қилинган ахлоқий кадриятлар сиёсий ҳукм мезонини шакллантирганининг аниқ мисолини кўрамыз. Сиёсий лидерлар ва давлат арбоблари нафақат самарадорликнинг қийматини, балки адолат, инсон қадри, тенглик ва озодлик қийматини идрок этишни хоҳлашган. Ўзининг машҳур “Тарих фалсафаси” асарида Гегель (1770-1831) дунёвийлик ва руҳият ўртасидаги умумийлик Ислом жамияти ва цивилизациясида замонавий Ғарбда таъсир кўрсатганидан анча олдин мавжуд бўлганини аниқлаган.

Шундай қилиб, биз дунёвийлик ва руҳият ўртасидаги умумийликни Руҳиятли диний тамойиллар ва жоҳил Ҳақиқий дунё орасидаги улкан фарқдан бошланган деб ҳисоблашимиз керак. Ички дунёни англаш сифатида руҳият, бошланишида, ўзи ҳали ҳам абстракт шаклдадир. Натижада кўполлик ва бетайин зўравонликка берилган-

нинг барчаси дунёвийдир. Кўхна дунёни англаш ҳақидаги Муҳаммад тамойили биринчи бўлиб мана шу жоҳиллик ва бетайинликка қарши бўлди. Кейинроқ у ўзини Христианликка қараганда тезроқ ривожлантирганини кўрамыз. Христианлик сиёсий шаклга келиши учун саккиз аср зарур бўлди.⁴⁸

Замонавий Ғарб, тарихий Ислом дунёсининг сиёсий куч эгалари ўз фаолиятини ахлоқий қоидалар бўйича амалга ошириши ҳақидаги йўлга йўналтирган. Лекин замонавий Ғарб дунёвийлик ва динийликни фақат давлатлар ичида ҳамоҳанг қилган бўлса ҳам, халқаро майдон сиёсий ҳокимият ва дунёвий кўполлик динамикаси остида эркин фаолият юритаверарди. Бу хато 20-асрдаги маъносиз зўравонликка ва унинг натижасида 100 миллион инсон урушларда қурбон бўлишига сабаб бўлди. Тўлиқ дунёвий сиёсат хавфини англаш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг яралишига олиб келди.

Сафи ҳақли равишда таъкидлаганидек, Мусулмон жамиятларига хос бўлмаган киноя, афсуски, дунёвийлик ва динийликни ажратишни бошлаб берди ва ҳозир ушбу йўналиш чалқаш ҳуқуқий инкирозни бошидан кечирмоқда. Кўп Мусулмон ҳукуматлари куч мантиқига кўра ва ахлоқий қоидаларга зид равишда бошқарилади. Мана шу сиёсий коррупция ва зулмга қарши курашда ахлоқсиз стратегияларни қўллашга тайёр кучни, бўлмағур мантиқни енгилга уринаётган диний мазмундаги ҳаракатлар юзага келишига сабаб бўлаётганини кўриш хавотир келтириб чиқармоқда.⁴⁹

3. ТЎҒРИ ФИКРЛАШ УЧУН ТЎСИҚЛАР

Оят тўғрисида мулоҳаза юритишга Қуръоний урғу, шунингдек, улар устида мулоҳаза юритиш ва фикрлашнинг тўғри натижасини таъминлаш юзасидан йўл-йўриқ бериш билан ҳам таъкидланган. Шундай қилиб матн интеллектнинг тўғри фаолият юритишига тўсқинлик қилувчи бир қатор факторлар ва истисноларга эътиборни қаратади.

1) Севги, нафрат, дабдаба ва хурофотдан иборат бўлиши мумкин бўлган тантиқликка (*hawa*) интилиш орқали холисликнинг бузилиши ва ҳукм чиқариш: “Ўзининг беҳуда истакларини ўзига ҳоким қилган

инсоннинг қийин аҳволга тушганини кўрмаганмисан ва Аллоҳ уни адашишига қўйиб берган”⁵⁰ “Ва агар сенга илм келганидан кейин ҳам шу истакларга эргашсанг унда сенга Аллоҳдан ёрдам ва ҳимоя йўқдир”.⁵¹ Икки нарсадан бирини танлаш имконияти бор: инжиқлик (*hawa*) ва қўлланмага амал қилиш. (*huda*) Кўриниб турибдики, олдингиси инсонни кейингисига эришиш учун бўлган ҳаракатлардан чалғитади.

2) Шубҳа-гумонга мойил бўлиш “Ва албатта ҳақиқатга (*al-Haqq*) гумон (*al-Zann*) қилиш мутлақо фойдасиздир”⁵² “Ва ўзингиз билмаган (*Ilm*) нарса бўйича фикр билдирманг, албатта эшитиш, кўриш, қалб – барчаси ҳисоб-китоблидир”.⁵³ Билим ва ҳақиқат *Zannga* интилишга қарама-қаршидир. Эътибор қилинг, матнда *Zann* аниқланиб *Ilm* даражасига кўтарилмагунча унга ҳеч ким эргашмаслиги керак, деб айтилган. *Zannдан* бутунлай воз кечиш керак дейилмаган. Бошқа бир жойда *Zann Hawa* ёки “улар ўзлари хоҳлайдиган”⁵⁴ нарса билан ёнма-ён келади. *Zann* нинг мана шу маъноси назарда тутилган. Ҳиссий қабул қилиш орқали олинган билим кўпинча шубҳа ва иккиланиш ўлчови билан бошланган, лекин эътиқод ва тафаккур нури билан тасдиқлангандир. Баъзи шарҳловчилар бу кўрсатма учун асосий контекст дин деб таъкидлайдилар: шунинг учун ҳеч ким дин масалаларида ўзгарувчан позицияларни эгалламаслиги керак дейилади. Илмий сўровлар ва билимга интилишни эса *Zann*, на қўллаб қувватлайди, на рад этади.⁵⁵

Ушбу машғулотнинг якуний мақсади ҳақиқатга эришишдир. Ҳақиқатга эришилгандан кейин инсон ўзини унга бағишлаши ва амал қилиши керак.” Ундан сўнг ҳақиқатдан ташқарида залолатдан бошқа нима бор?”⁵⁶ “Ва Роббингнинг сўзи ҳақиқат ва адолат билан тугалланади. Унинг сўзлари ўзгармасдир”.⁵⁷

3) Бошқаларга кўр-кўрона тақлид қилиш. Ақлнинг тўғри машқи Исломда бошқаларга кўр-кўрона эргашишга қарама-қарши бўлган шахсий ишонч, муқаддас анъана ва прецедент билан боғлиқдир. Булар ақл нуктаи назаридан қаралиши керак, ҳамда девиант ва чалғитувчи нарса топилса ташлаб кетилиши керак. Қуръонда келтирилишича адашган айтади: “Йўқ. Биз ота-боболаримиз йўлидан юрамиз. Нима! Гарчи уларнинг оталари мутлақо ақлсиз ва итоатсиз бўлган

бўлса ҳамми?”⁵⁸ Бу Иброҳим Пайгамбар ва бошқа буюк Пайгамбарлар уларни қораловчилардан олган жавобдир, лекин матн уларни қайта ва қайта йўллайди: “Ҳақиқатдан ҳам сиз ва сизнинг ота-боболарингиз сўзсиз адашганлардир”.⁵⁹ Биз, ҳозир батафсил баён қилганимиздек, бошқаларга кўр-кўрона тақлид қилиш Мусулмонлар орасида ижодқорона фикрлашга тўскинлик қилувчи кенг тарқалган, энг зарарли одатдир.

4) Зулмкор диктатура: Қуръон такаббур диктаторларни, уларни қўллаб-қувватловчиларни ва уларга эргашувчиларни қоралайди. Шунинг учун “Эй Парвардигоримиз. Мана биз етакчиларимизга ҳамда буюк инсонларимизга эргашдик ва улар бизни тўғри йўлдан адаштирдилар”⁶⁰ деб айтувчиларнинг даъвоси ҳеч қандай қийматга эга бўлмаслиги керак. Шунингдек, бошқа кўп ўринларда Фиръавн ва Қорунни уларнинг ўз одамларини уларга етказилган йўриқномани рад этиб адаштирган зулмкор қилмишлари учун қоралайди.⁶¹

4. ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШНИ РАД ЭТИШ

Мен Мусулмон олимлари янги илмни яратишда биринчилардан бўлгани ҳақидаги тарихга қайтмайман. Фикрлаш ва мантиқнинг дедуктив усулида устун бўлган Юнонларга қарама-қарши равишда Мусулмон олимлари ўзларини фанга индуктив ва экспериментал ёндашувларига қараб бўлганлари Қуръоннинг таъсиридир. Қуръондаги ҳақиқатни англашга, билимларни эгаллашга, кузатилиши мумкин бўлган дунёни ўрганишга қайта-қайта чақириқлари илмий ижодкорликка ахлоқий ва маънавий дастаклар берди. Мусулмон илмининг олтин асри тахминан 700-йилда бошланиб 1350-йилларгача давом этди. Ибн Сино, Жобир ибн Хайян, Абу Бакр Закария ал Рози, Абу Райхон ал Беруний, Ибн ал Нафис ал Дамашқий, Ал Хоразмий каби буюк олимлар ва бошқалар ўзларидан бой мерос қолдириб, анатомия, медицина, математика, астрономия, кимё, оптикани ривожлантиришга катта ҳисса қўшганлар.⁶² Ўз вақтининг Мусулмон жамиятлари орасида лингвистик ва бошқа инсон томонидан яратилган белги ва символлар фанларнинг маълум бир шаклга келтирилган лисон, матнли таҳлил, архитектура ёки санъат шаклларида учраган, бироқ эътибор-

дан четда қолган. Жуда мураккаб адабий маданият ва китоб саноати мисли кўрилмаган даражага кўтарилган.⁶³ Машҳур ўхшатишда таълим олаётган кишининг сиёҳи муқаддас ҳисобланган ва *қалам* (ручка) Аллоҳ томонидан яратилган биринчи нарса сифатида кўрилган. Шундай экан, ўша вақтда белгиларнинг қайси бирига – инсон тарафидан яратилганларигами ёки табиий юзага келганларигами, кўпроқ эътибор қаратилганини айтиш мушкул. Соғлом симбиотик муносабатларда маданият ва табиат, масалан, ўша вақтнинг табиатга яхши муносабатда бўлган Ислом архитектурасида ўз аксини топган.⁶⁴

14-асрдан кейин Ислом оламида ижодий фикрлашга бўлган эътибор сусайган, бунга турли сабаблар бўлган. Мўғул босқинлари ва Бағдоднинг ёқиб юборилиши, Муслмон арабларнинг Испаниядаги мағлубиятлари ва ундан кейинги салиб юришлари, Усманийлар халифалигининг кулаши ҳамда ундан кейинги мустамлакачилик ҳаракатлари шулар жумласидандир. Натижада Ислом тафаккуридаги ижодкорлик руҳи сўна бошлаган. Муслмонлар хали ҳам кўплаб ички масалаларда кучли бўлганлар, масалан, файласуфлар, олимлар ва мутафаккирларнинг теологлардан, мазҳаблараро зиддиятлардан йироқ бўлиши ҳамда интеллектуал консерватизм ва тақлиднинг (ўтмишдаги ҳоқимиятга тақлид қилиш) устун бўлиши. Фалсафа ва фанлар чуқур инқирозда эди, лекин ўқитишнинг қаттиққўлроқ ва торроқ йўналишларига кўпроқ эътибор қаратилди. Бу православликнинг кенг қулоч ёйиши ва динни ҳимоя қилиш учун мутафаккирларни чеклаш зарурияти билан тушунтирилади. Нутқнинг кенглиги ва хилма-хиллиги Диний фанлар доираси – калам, тавсир, ҳадис ва фикҳ (*fiqh*)нинг кенгайиши, куфр (*kufir*), бидаҳ (*bidah*) ва тақлид (*taqlid*)нинг торроқ мезонларига йўл очди ва ижтиҳод эшигининг ёпилиши деб аталмиш ҳодисага сабаб бўлди. (*sadd bab al-ijtihad*)⁶⁵

Умумлаштириб айтганда Ислом раҳбарларининг ақидапараст радикализм йўлини тутиб уни суистеъмол қилиши Муслмонлар орасида ижодий тафаккурга эътиборсиз бўлишини кучайтирди. Бу вазиятга маданиятдаги тақлиднинг ашаддий тарафдорларига мойиллик ва бу йўналишдаги пассивлик ҳам ёрдам бермади. Шундай фикрлашнинг сезиларли хусусиятларидан бири бу ижодий фикрлашга Қуръоннинг импульсини маълум миқдорда инкор қи-

лишдир. Малик Беннаби буни қисқача қилиб цивилизация ва жамият инқирозининг тарихдаги энг юқори нуктаси бу “моддий объектларнинг камлиги эмас, балки фикрларнинг қашшоқлиги” деган эди.⁶⁶

5. ИЖТИҲОД НИМА?

Қуръоннинг рационал фикрлашга ва изланишга чақирuvi фақат ижтиҳод методологияси билан чекланмаган. Қуръонда аниқ ижтиҳод матни мавжуд эмас. Ижтиҳод тушунча сифатида Пайғамбарнинг Ҳадисидан ва саҳобаларнинг амалларидан бошланди. Ҳуқуқ манбалари илмининг (*usul al-fiqh*) асосий мавзуси бўлган ижтиҳод методологиясининг ўзи ижтиҳоднинг натижасидир. Фикримизча, Пайғамбар ҳам ижтиҳодни ҳуқуқий фикрлашнинг техник жиҳатлари билан шуғулланишдан кўра кўпроқ ижодий импульс сифатида кўрганлар – ва *usul al-fiqh* кейинчалик тўхтовсиз ривожланган. Пайғамбар ижтиҳод ҳақида гапирганда ёки уни амалда қўлланишини тасдиқлаганда, фикримизча, буни ижодий фикрлаш сифатида назарда тутган.

Кимдир ҳозиржавоблик билан фикрлашга чекловлар қўйиш, агар бу мумкин бўлса, маданиятлар ва ҳуқуқий қадриятлар томонидан бўрттирилган бўлган деган фикрни айтса, у ҳолда бу фақат салбий ўлчовларга мойиллик бўлар эди. Бошқа томондан, кимдир, эркин фикрлаш қандайдир мақсадга йўналтирилганлик ёки қийматлар билан чегараланмаган деган фикрни ҳимоя қилиши мумкин. Юқорида айтилганидек, ҳатто ижодий фикрлашнинг долзарб жараёни бу ўрганиш ҳамда уни ишлаб чиқариш соҳаларига йўналтириш бўйича босқичларга ажратиш мумкин бўлган малакадир. Ғарбнинг либерал қадрияти фикрлашга минимал чекловларни қўйишга мойил, Ислом эса ижодий фикрлашга кўпроқ белгилаб берилган йўлдан юришга мойилдир. Ҳам Ислом, ҳам Ғарб қадриятлари ақл устунлигини қарор чиқаришнинг мезони сифатида кўрадилар, лекин либерал қадрият, Исломдан фарқли равишда, илмий рационаллик доирасидан изоляцияланган маънавият ва эътиқодга эга.

Ижтиҳод методологиясига вақт ўтиши билан кўп факторлар таъсир кўрсатган, шу жумладан, сиёсий муҳит, халифаликдан (*khilafah*) монархияга (*mulk*) ўтиш, қиёслашга (*qiyas*) муносабатдаги эллини-

стик тафаккур ҳамда “*ulama*” ва бошқарув органлари ўртасидаги зиддият.⁶⁷ *Usul al-fiqh* ва у таклиф этган методология мураккаб йўлни босиб ўтди ва техник жиҳатдан чалкаш бўлиб қолди, бу эса ижтиҳод учун салбий оқибатларни келтириб чиқарди. Ҳозирги пайтда зарур бўлган вазифа – ушбу ҳаётий тушунчанинг асл ҳолини тиклаш, ижтиҳодни бизнинг ўзига хос ва соғлом мулоҳаза юритиш учун принципал воситамизга айлантириш, шунингдек, ижтиҳод назариясининг ҳозирги кун шарт-шароити ва талабларига жавоб бермайдиган айрим жиҳатларини қайта кўриб чиқишдир.

Мен бошқа бир тадқиқотларимда ижтиҳод назарияси ва у билан боғлиқ масалаларни кўриб чиққанман, бу ерда эса уни батафсил кўриб чиқиш имконсиз.⁶⁸ Қисқа қилиб айтганда мен ушбу бўлимни ижтиҳоднинг анъанавий назарияси қуйидаги заруриятларга кўра қайта кўриб чиқилиши ва қайта шакллантирилиши керак, деган таклиф билан яқунлайман: 1) олимлар гуруҳи томонидан коллектив ва консультатив ижтиҳодни (*ijtihad jamai*) биргаликда қаралаётганини тўғрилигини аниқлаш ва 2) фан, иқтисод, тиббиёт каби бошқа соҳаларда мутахассисларига, улар Исломи дини манбалари бўйича етарли билимга эга бўлишса, ижтиҳодни ўз соҳаларига кўчиришларига имкон бериш. Улар муқобил равишда бирга ўтиришлари ёки шариятнинг ўрганганлардан маслаҳат олишлари мумкин.

Ўтмишда ижтиҳод кўп ҳолларда бирдамлик ва келишув эмас, ажратиш ва низолар воситаси сифатида ишлатилган. Гарчи келишмовчиликлар принципадан жиҳатдан мавжуд бўлиши мумкин бўлсада, бугунги кунда бирдамлик ва келишувга катта эҳтиёж бор. Таълим берувчилар ва талабалар, мактаблар ва йўналишларни бир-биридан ажратишда хаддан ташқари фаол бўлишларини қўллаб-қувватлаши эмас, балки улар орасидаги бўшлиқларни бартараф этишга ёрдам бериш ва тамойиллар бўйича бирликни рағбатлантириш йўллари топишга интилишлари зарур. Бу ҳар-хил шарт-шароит ва мамлакатлар учун йўл-йўриқ сиёсатларини талаб қилиши мумкин ва шундай экан, бу бизнинг ижтиҳодга ёндашувларимизда ўз аксини топиши мумкин. Аниқ йўл-йўриқлар, шунингдек, келишувга йўналтирилган ижтиҳодни қўллаб-қувватлаш мақсадида мутафаккирлар ва етакчилар томонидан суд ҳокимияти ва қонун чиқарувчи ассамблеялар билан бирга-

ликда тақдим қилиниши мумкин. Ижтиҳод ўтмишда кўпроқ ҳуқуқий тушунча ва методология сифатида кўрилган. Бизнинг ижтиҳод ҳақидаги манба даллилларига асосланган тушунчамиз ижтиҳоднинг асосини очиб бермайди. Аксинча, биз ижтиҳоднинг ҳақиқий тушунчасини ҳар бир Мусулмон ва Мусулмон ҳамжамияти томонидан эътироф этиладиган масала ва қийинчиликларни ечиш формуласи сифатида тушунамиз. Ва бу бизнинг ижтиҳодни *fiqh va usul al-fiqh* асосларидан ташқари бошқа соҳаларга ҳам йўналтириш зарурлиги ҳақидаги қарашимизни тасдиқлайди.⁶⁹

Ислом ҳуқуқшунослигининг ҳуқуқий нормасига кўра ижтиҳод Қуръонда ва Ҳадисда аниқ келтирилган бўлиши керак эмас. (*la ijtihaḍ ta al-nass*) Бу норма ҳам қайта кўриб чиқилиши зарур. Бу шу учун зарурки, матнда муаммо турли талқинларда кўриб чиқилиши ва турли контекстларда янгиланган талқин берилиши мумкин. Айтмоқчи бўлганимиз, қонуний матн биринчи ўринда кўриб чиқилиш зарур бўлиши мумкин ва у ўз ичига ижтиҳодни олиши мумкин. Шунинг учун агар ижтиҳод биринчи ўринда матнда янги тушунчага эга бўлганда уни истисно қилиб бўлмасди.

Мусулмонлар орасида танқидий фикрлашнинг доимий пасайишига, қисман ўтмишдаги ҳуқуқшунос ва имомларнинг даврга татийдиган асарлари йўқлиги ордидан шахсий мулоҳаза ва ижтиҳодни машқ қилиш камайиб кетгани сабабдир. Бунга қўшимча равишда олдинги асрлардаги 21-аср Мусулмонларининг эҳтиёжлари ҳақида тушунчага эга бўлмаган инсонларнинг Мусулмон фақат биргина маълум тафаккур мактаби таълимотига амал қилиши ва ўз мулоҳазасида турли талқинлардан қочиши зарурлиги ҳақидаги тушунча ҳам сабабдир. Тахминан 1500-йилларгача мустақил ижтиҳод Мусулмонларга ва Мусулмон жамиятларига жамиятдаги шарт-шароитларнинг ўзгариши ва илмдаги янгиликларга қараб мослашишга руҳсат берган. Афсуски, бундан 4 аср олдин Мусулмон цивилизацияси Ғарб таъсири остида кучсизланиши ордидан, Мусулмонлар одатий кадриятлар ва институтларни сақлаб қолиш мақсадида консерватив позицияни эгаллашга интила бошладилар. Натижада Мусулмон мутафаккирлари инновация ва мослашишга салбий қарай бошлашди. Мусулмонлар аудиториясида етакчилик қилишга мойил бўлган нео

радикалларнинг барча чиқишлари ва символик шаклларида Ислом руҳи кўпинча сезилмайди, лекин аёллар, таълим, яхши бошқарув ва иқтисодий ислохотлар масалалари кўрилганда ижтиҳод ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ зарурдир.

6. МАЪРИФАТДАН КЕЙИНГИ ДУНЁВИЙЛИК

Илмий рационаллик моҳиятан ақлни нейрал кимё даражасига туширади ҳамда унда ақл ва хулқ-атвор феноменлари фақат жисмоний жараёнларнинг кўриниши сифатида тушунилади. У инсонни энг олижаноб ҳислатлардан (эътиқод, севги, гўзаллик) маҳрум қилишга интилади, қалбни жисмдан, ҳиссиётни ақлдан ажратади. Иқтисодиётнинг устунлигида инсон шунчаки товарларнинг ишлаб чиқарувчиси ва истеъмолчисидир ҳамда у тўлиғича ўзининг шахсий манфаатлари доирасида ҳаракат қилади. Бу ҳам инсонда ахлоқ ва маълум бир эътиқодни кўрувчи Исломий қарашга зиддир.

Ақлнинг жисмоний жиҳатдан таҳлили ҳозирги кунда концептуал жиҳатдан ноадекват бўлиб бормоқда. Ҳақиқий савол шундаки, кимдир автоном ва жисмоний массага қайтариб бўлмайдиган инсон ўлчовини қабул қила оладими? Моравиянинг жумласи билан айтганда: “Кимдир мавжуд бўлган ва шу билан бирга жисмоний бўлмаган нарсани қабул қила оладими? Қалбни инкор қилиш ва фақат биологик ва нейрологик фанлар орқали эришганларимиз биз инсон жисмдан бошқа ҳеч нарса эмаслигимизга ишонишга мажбур қила оладими?”⁷⁰ Сўнги вақтларда айрим ижодий фикрловчилар томонидан “ақл” ва “заковат” тушунчаларини қадимги Ғарбга хос бўлмаган одатлар ёки ҳатто машҳур фольклор концепциялари тажрибаларига киёсан анти-материалистик йўналишда қайта концепциялашга уринишлар бўлган.⁷¹

Асосан сабабни ўрганувчи илмдан фарқли равишда, асосан мақсадларни ўрганувчи Ислом фалсафаси, Қуръон таълимоти билан бир қаторда илоҳий мавжудлик ва ҳаракатнинг белгилари сифатидаги объектлар ва ҳодисаларнинг ролини кўрган. Эътиқод Мусулмонлар томонидан илмни чеклаш сифатида эмас, балки уни бойитувчи ва мукаммаллаштирувчи майдон сифатида тушунилади.⁷²

Ғарб фалсафаси ва фанининг эҳтимолий истикболлари ҳам Му- сулмонлар нега кўпроқ дунёвий бўлмагани ҳақидаги Ғарб саволи ор- тида туради. Бу асоссиз тахмин ўтмишда Исломга нисбатан нотўғри баҳо берилишига олиб келган ҳамда Ислом динининг асл табиати ва интеллектуал кадриятлари тўғрисида тушунмовчиликларни кел- тириб чиқаришда давом этмоқда. Бу тушунмовчилик, афсуски, Ғар- бликларгагина хос эмас. Аксарият Мукулмонларнинг бугунги кунда ақлнинг ҳақиқийлиги бўйича ўзларининг бой меросининг чуқурлиги ва кўлами ҳақида маълумотга эга эмаслиги ачинарли. Мукулмонлар ўз динидаги эътиқод ва ақл ўртасидаги симбиотик алоқани исботлаш учун фикрлашлари, ўқишлари, ишлашлари ва буни инсон тушунчаси ва цивилизациясига Исломнинг қўшган ҳиссаси сифатида кўришля- ри зарурдир.

7. ХОТИМА

Ушбу ҳужжат Қуръон нуқтаи назаридан фикрлашга бағишланган бўлиб, у ўзининг танқидий ва мақсадга йўналтирилган ёндашувларида ўз аслиятини салбий таъсирлардан сақлашни таъминловчи бир қатор йўл-йўриқларни таклиф этади. Таклиф этилаётган йўл-йўриқлар маъ- навий воситаларга бой бўлиб, улар ахлоқ ва эътиқод билан йўғрил- маган фикрлаш ўз йўналишини ва мақсадини йўқотади ва ҳатто ин- сон учун зарарли бўлиши мумкин, деган фикрни олға суради. Қуръон нуқтаи назаридан табиий фанлар Аллоҳнинг борликдаги белгиларини танишимиз учун бизни калитимиз бўлиши зарур. Ва у шахс ва жами- ятнинг муаммоларини фазовий тартиб ва заминдаги инсон фаолияти- ни бузмаган ҳолда ечишда восита бўлиши мумкин. Фанда ахлоқий кадриятларни кўпол равишда менсимаслик олимларнинг масъулият ҳиссини сусайтирди ва инсоннинг заминдаги яшаш шарт-шароити ёмонлашувига сабаб бўлди ҳамда атроф-муҳитнинг ёмонлашувини келтириб чиқарди.

Фикрлаш ўз устида ишлаш ва машқ қилиш орқали ривожланти- рилиши мумкин бўлган кўникма экан, унга йўл-йўриқ кўрсатиш, камайиш ва кўпайиш ҳам хосдир. Мукулмон давлатларидаги таълим берувчи университет ва институтлар умуман олганда ресурсларга бой

эмас ва борларининг ҳам, афсуски, ўз талабалари ва таълим берувчилари орасида танқидий фикрлаш, ўқиш ва изланиш маданиятини тарбиялаш имкониятлари қисқармоқда. Олий таълим марказлари табиий ва гуманитар фанлар ўртасида, илмнинг барча соҳалари ва инсон фаровонлиги, шунингдек, жамият фойдаси ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг янги тартибини ўрнатишлари фойдали бўлар эди. Бугунги кун таълим тизими таълимнинг турли фанлари орасидаги ўзаро боғлиқлик ҳақида маълумотга эга бўлган талабалар ва таълим берувчилар орасида ижодий фикрлашни уйғотиш ва дунёқарашни кенгайтириш мақсадида қайта баҳоланиши зарур. Булар, бир тадқиқотчи айтганидек, “гуманитар фанлар ва инженерлик ўқув дастурларига маълум миқдордаги курсларни қўшиш, фанлараро ўзаро боғлиқлик ва ҳамкорлик” орқали амалга оширилиши мумкин.⁷³ Гуманитар фанларнинг асосий хусусияти, Ислом нуктаи назаридан шуки, улар кадриятлардан холи эмас ва кадриятнинг ахлоқий ва инсоний ўлчовларидан хабардор бўлган Исломнинг кадриятлар тизимига уйғунлашиши зарур.

Семиотик материал ва воситалар сонларга боғлиқ бўлмаган мантиқ, тилшунослик, грамматика, семантика, англаш, фалсафа, антропология, табиий фанлар каби соҳалар билан кесишади. Мусулмон олимларининг семиотик таҳлилдан бошқа нарса бўлмаган ишлари ажратиб олиниб, умумий нутққа киритилиши мумкин. Кенг қамровли замонавий фан бўлган семиотика ўзига яқин бўлган фалсафа ва лингвистикадан мустақил эканлиги ҳам бежиз эмас. Масалан аниқ ва гуманитар фанлар ўртасидаги бўшлиқни тўлдиришга йўналтирилган “Когнитив семиотика” ҳам фақатгина 1990-йилларнинг охирида пайдо бўлган.⁷⁴

Лекин шуниси ачинарлики, аксарият Мусулмонлар Қуръонни мутлақо фикрламасдан шунчаки оддий ўқийди. Қуръон интеллектуал рағбат ва ривожланишдан кўра кўпроқ инсоннинг руҳий камолоти учун шунчаки ўқилади, эслаб қолишга ҳаракат қилинади ва ёд айтилади. Шубҳасиз, Қуръоннинг ўзида бундай маслаҳат берилмайди. Ал Қарадави Мусулмон мамлакатларидаги умумий таълимнинг бугунги ҳолати ҳақида изланишида ҳақли равишда “тизим англаш ва таҳлилдан кўра кўпроқ ёдлаш ва мажбурлаб ўқитишга асосланган. Бу усулнинг одатий камчилиги шуки, ёдланган нарса имтиҳон ўтиши билан унутилади”. Лекин ўрганилган нарса тушуниш ва англашга асосланган бўл-

са, унинг моҳияти мияда сақланиб қолади ва унчалик тез унутилишга мойил бўлмайди”.⁷⁵ Лекин биз бу ерда кўтараётган мавзу – одатга кириб қолган ва қадимги замон таълим берувчилари ва ҳуқуқшунослари Қуръон, Ҳадис ва фикҳ илмини ўрганишда англаш ва таҳлилдан кўра эътиборни кўпроқ сўзлар ва жумлаларнинг матнига қаратишган деган умумий урғудан келиб чиқади. Шундай қилиб Қуръонни ўргатишда асосий ёндашув тўғри талаффуз ва эслаб қолиш бўлиб келган. Ушбу ўрганишнинг репететив тизими қисман болалар таълими контекстида эълон қилинган, лекин бу йўналиш билан чекланиб қолмай, Ислоннинг юқорироқ даражадаги мактабларига ҳам худди шу ёндашув таъсир кўрсатган.⁷⁶

Қуръоннинг, Мусулмонлар ва Мусулмон жамиятлари фикрлари, анъаналари ва маданиятларига чуқур таъсирга қарамай, фикрлаш ўз табиатига кўра ҳеч бир олдиндан белгиланган асос ва йўриқномага кўшилмайди. Қуръон ҳам фақат фикрлаш бўйича белгилар ва кўрсатмалар тақдим этадигандай туюлади, лекин субъектив ва туғма индивидуал фикрлашга мойиллик кўпинча тасаввур қилиш ва зийракликдан илҳом олади ҳамда таърифлар ва кўрсатмалар қобигига ўралиб қола олмайди. Ижодий ақл ўз хусусиятларига кўра такрорланмасдир, ўқимишли ҳамда ҳалол инсондаги фикрлаш яратилишнинг энг буюк совғаларидан бири бўлиб Аллоҳнинг ердаги илоҳий белгиси ёки оятнинг таърифига тўғри келади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, тасаввурий фикрлаш бошқа маданиятлар ва кадриятлар олимлари манбаларида ҳам ёритиб ўтилган, чунки аввал айтганимиздек, тарихнинг буюк мутафаккирлари барча минтақалар, маданиятлар ва динларда пайдо бўлган. Ушбу фикрларнинг тасдиғи сифатида Пайғамбар Мусулмонларга “Илми Хитойдан бўлса ҳам изла” деб кўрсатма берган ва “донолик – эътиқод эгасининг йўқотилган мулкидир. Уни топгандагина қайта эришади” каби машҳур ҳадисларни келтириш мумкин. Билим ва донолик пировардида буюк ва ижодкор мутафаккирлар томонидан эришилган инсониятнинг умумий ютуғи сифатида кўрилиши мумкин. Яна шуниси маълумки, ижодий фикрлашнинг натижалари географик чегаралар ва ҳудудлардан ташқарига чиқиб умумий бўлиб қолади, айниқса, ҳозирги глобализация даврида.

Умид қиламизки, инсониятни буюк мутафаккирлар ва етакчи олимлар дунёнинг интеллектуал ва маданий одатлари ўртасидаги масофаларни қисқартириш ва бўлишни, уларни умумий тақдир ва инсоний биродарлик ҳақидаги тўғри қарашларни шакллантиришга ундашни ўзларининг бурчлари ва мажбуриятлари сифатида кўрадилар.

ИЗОҲЛАР

1. Тафсилотлар учун Элма Бершанинг “Ислом ва Цивилизация янгилашиши” нашрининг 6 жилд 1 сони (2017-йил, январь) даги “Табиатнинг Қуръоний семиоти-каси” мақоласининг 49-бетига қаранг.

2. Ўша жойда, 51-бет.

3. Аввалроқ Муслмон орифлари ақлнинг Исломий ва Ғарб концепциялари ўр-тасида келтирган қўполроқ қиёси ақл тоифаларини ҳамда ақлни “инструментал ақл, танкидий ақл, функционал ақл, абстракт ақл, империалистик ақл, марказсизлашти-рувчи ақл” ва бошқа турларга ажратувчи Ғарб қарашини эътиборсиз қолдирган. Таф-силотлар учун Абдулвахоб М. Эльмессирининг “Янги Исломий тилнинг хусусиятла-ри” нашрига қаранг, Қоҳира конференцияси материаллари, 1997-йил.

4. Фуссилат Сураси, 41:53.

5. Ал-Дҳарият Сураси, 51:20.

6. Сад Сураси, 39:29.

7. Айрим шарҳловчилар оят тўғрисида фикрлаш мавзуси атрофидаги 30 га яқин таърифларни ажратиб кўрсатадилар. Абу Бакр ал-Разий, Тафсир ал Кабир (Беirut, Дарал Фикр), II, 222-бет.

8. Муҳаммад Сураси, 47:24.

9. Иан Ричард Неттон, “Аллоҳ Таоло, Ислом фалсафаси тузилмаси ва семиоти-касини ўрганиш, Теология ва Космология” (Лондон – Нью Йорк: Роутледж Тэйлор ва Франсис Груп, 1989), 321-бет.

10. Ал-Бақара Сураси, 2:242.

11. Ал-Имрон Сураси, 3:118.

12. Юсуф ал-Қарадави, “Al-Aql wa al-Ilm fī al-Qur’an al-Karīm” (Қоҳира: Maktabah Wahbah, 1416/1996), 36-бет.

13. Ал-Рағиб ал-Исфохоний, Mufradat Alfaz al-Qur’an (Beirut: Dar al-Shamiyyah, 1383/1964) “Fikr”.

14. Ал Аъраф Сураси, 7:175 ва 176; шунингдек, Ал Хашр Сураси, 59:21; Ал Рум Сураси, 30:21.

15. Карим Дуглас Кроу, “Ислом ва Ақл”, Ал-Шажара, 8 том (2003), 120-бет.

16. Аббос Махмуд ал-Аққад, Al-Tafkīr Fariḥ Islamiyyah (Фикрлаш Исломий мажбуриятдир), Жамал Бади ва Мустафа Таждин иқтибоси, Ижодий фикрлаш: Ис-ломий ёндашув, 2-нашр, (Куала Лумпур: Ҳалқаро Ислом университети Малайзия, 2005), 6-бет.

17. Юсуф ал-Қарадави, “Al-Aql wa al-Ilm”, 41-45-бетлардаги Ибн Қаййим ал-Жавзиянинг Miḥṭah Dar al-Sadah, ва Аққаднинг Al-Tafkīr Faridah Islamiyyah кито-бларидан. (Beirut: al-Ma-baah al-Asriyyah, 1992)

18. Ал-Тавба Сураси, 9:122.

19. Ал-Имрон Сураси, 3:48.

20. Ал-Жума Сураси, 62:2.

21. Ал-Ниса Сураси, 4:54.

22. Лукмон Сураси, 31:12.

23. Ал-Бақара Сураси, 2:169.

24. Юсуф ал-Қарадави, “Al-Aql wa al-Ilm”, 200-бет.
25. Ўша жойда, 202-бет.
26. Ал-Исфохоний, Mufradat Alfaz• al-Qur’an, 249-бет.
27. Саййид Муҳаммад Хусайн Табағабай, Al-Mīzan fi Tafsiṛ al-Qur’an (Beirut: Al-Mu’assasah al-ʿAlamī, 1383/1964), II, 395-бет.
28. Алауддин ал-Маттақи ал-Хинди, Kanz al-Ummah fi Sunan al-Aqwal wa al-Afal (Beirut: Mu’assasah al-Risalah, 1383/1981), 5873-сонли Ҳадис.
29. Абу Хамид Муҳаммад ал-Ғазали, Risalat al-Radd ala-Laduniyya, Абд Аллох Рияд Мустафа таҳрири, (Damascus: Dar al-Hikmah, 1986) 241-бет.
30. Ал-Нахл Сураси, 16:78.
31. Ахмад Фуад ал-Ахвани, “Al-Tarbiyah fī al-Islam (Cairo: Dar al-Maarif bi-Misr, 1968), 227-228-бетлар.
32. Азиз ал-Азмех, Араб тафаккури ва Ислом жамиятлари (Лондон: Groom Helm, 1986), 109-бет.
33. Диане Ф. Халпем, “Тафаккур ва Билим: Танкидий фикрлашга кириш” (Махвах: Нью Жерси, Lawrence Erlbaum and Associates, 1996), 21-бет.
34. Иброҳим Б. Сйед “Танкидий фикрлаш”, онлайн ресурс http://www.lrfi.org/articles/articles_101_150/critical_thinking.htm.
35. Муҳаммад Иқбол “Исломда диний тафаккурнинг қайта шаклланиши”, (Лажор: Шайх Муҳаммад Ашраф, 1982-йилдаги қайта нашр), 127-бет.
36. Ал-Хаж Сураси, 22:46.
37. Ал-Нахл Сураси, 16:78.
38. Ал-Зумар Сураси, 39:18.
39. Ал-Ҳаққах Сураси, 69:38-39.
40. Малек Беннаби, Intaj al-Mustashriin (Cairo: Maktabah Amir, 1990), 34-бет.
41. Ал-Имрон Сураси, 3:137.
42. Ал-Имрон Сураси, 3:140.
43. Ал-Аъроф Сураси, 7:181-183.
44. Иқбол, Диний тафаккурни қайта шакллантириш, 139-бет.
45. Ал-Хужурат Сураси, 49:6.
46. Ал-Зумар Сураси, 39:6, Ал-Ниса Сураси, 4:1.
47. Тафсилотлар учун Имом Файсал Абдул Рауфнинг “Ислом учун нима тўғри, Америка учун нима тўғри” (San Francisco: Harper Collins, 2004), 4-5-бетлар.
48. Георг В.Х. Гегель, “Тарих фалсафаси” (New York: Dove Books, 1956), 109-бет.
49. Лоуай Сафи, “Ғарбдаги Мусулмонларнинг ижодкорлик миссияси: Ислом табиати ва замонавийликнинг синтези”, 2004-йил 21 февралда Лондондаги Вестминстер Университетига бўлиб ўтган конференция доклади. <http://lsinsight.org/articles/Current/MuslimMinorities.htm>.
50. Ал-Жатхиях Сураси, 45:23.
51. Ал-Бақара Сураси, 21:120; шунингдек, Ал-Қасас Сураси, 28:50; Ал-Кахф Сураси, 18:28.
52. Юнус Сураси, 10:36.

53. Ал-Исра Сураси, 17:36.
54. Ал-Нажм Сураси, 53:23.
55. М.Х. Камолий “Ислом, Рационаллик ва Фан”, “Ислом ва Фан”. 2003-йил 1-том, 2-сони, 126-бет. Шунингдек, Мехди Голшани “Қуръон нуктаи назаридан Фан фалсафаси” “Фанларни исломлаштириш йўналишида”нинг 73-бети. (Herndon: ХИТИ, 1989-йил)
56. Юнус Сураси, 10:32.
57. Ал-Анъам Сураси, 6:115.
58. Ал-Бақара Сураси, 2:170, шунингдек, Ал-Маида Сураси, 5:104.
59. Ал-Анбия Сураси, 21:54.
60. Ал-Ахзаб Сураси, 33:67.
61. Ал-Анкабут Сураси, 29:39.
62. Ишфақ Ахмад, “Ислом оламида изланиш ва ривожланиш маданияти: Ўтмиш ва бугунги кун муаммолари ҳамда келажак йўналишлари” Абу Бакр Абдул Мажид ва бошқалар. “Янги Билим, Муслмон оламида изланиш ва ривожланиш (Куала Лумпур: Ислом тушунчаси институти Малайзия, 2004)”, 14-15-бетлар.
63. Зияуддин Сардар, “Ислом, Постмодернизм ва бошқа келажак: Зияуддин Сардар ўқувчилари (Лондон: Pluto Press, 2003)”.
64. Сеййед Хоссейн Наср, “Замонавий дунёдаги анъанавий Ислом”. (Kegan Paul International: 1990)
65. Оливер Лиманнинг “Исломи ва Ноисломий дунёда институционал изланиш ва ривожланиш маданияти: Қиёсий ёндашув” мулоҳазаси, Абу Бакр Мажид таҳририда, Янги билим, 50-51-бетлар.
66. Малек Беннаби, Intaj al-Mustashriin, 26-бет.
67. Тафсилотлар учун “Ислом фанлари”даги Мухаммад Хошим Камолийнинг “Жиход ва Ижтиҳод тушунчаси бўйича” мақоласи, 41-сон (2002), 623-бет.
68. М.Х. Камолийнинг “Ислом юриспруденцияси тамойиллари” изланишида (3-нашр, Cambridge: Islamic Texts Society, 1991, 2003) ижтиҳод тўғрисида боб мавжуд. Шунингдек, “Ислом фанлари”даги, 41 (2002), 617-635-бетлар. “Жиход ва Ижтиҳод тушунчаси бўйича” мақоламни ҳамда “Ислом фанлари”даги, 40 (2001), 1-21-бетлар; “Хуқуқ назарияси ва Усул ҳамда ислохотлар” номли мақоламни кўринг.
69. Ёзувчи ўзининг “Шариат ҳуқуқи: Кириш” асарига (Oxford: Oneworld Publications, 2008), 165-бетда ижтиҳоднинг янги таърифини киритган.
70. Серхио Моравиа, “Ақл жумбоғи: Замонавий тафаккурда онг-тана муаммоси”, С.Статон таржимаси, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995. Биринчи марта Римда 1986-йилда нашр қилинган), 4-5-бетлар.
71. Масалан Ховард Гарднернинг “Чекланган заковат: 21-аср учун заковатни кўпайтириш” (New York: Basic Books, 1999) ни қаранг.
72. Тафсилотлар учун Роджер Гарудининг “Фанни Исломлаштириш йўналишида”даги “Ғарб фалсафасининг баланслари” ни қаранг, (Herndon: ХИТИ, 1989), 399-бет.
73. Мехди Голшани, “Билимдан доноликкача: Қуръоний ёндашув”, “Исломи фанлар”, 44 (2005), 13-бет.
74. Маргин Лингснинг “Суфи 20-асрнинг авлиёси: Шайх Ахмад ал-Алави:

Унинг маънавий мероси ва Ҳуқуқ” (Cambridge: Islamic Texts Society, 1993)даги “Ал-фавит ҳарфларининг символизми”ни қаранг.

75. Юсуф ал-Қарадави, *Fiqh al-Awlawiyyat*, 68-бет.

76. Ал-Ахвани, *Al-Tarbiyah fi al-Islam*.

Ушбу мақолада тафаккур мантиқийлик ва танқидий фикрлаш борасида Қуръоний нуқтаи назар устун бўлиб, ўзининг танқидий ва мақсадга йўналтирилган ўлчовларида софлиги ва мақсадини салбий редуқционистик таъсирлардан таъминлайдиган бир қатор кўрсатмалар берилади. Бу кўрсатмалар ахлоқ ва эътиқодга асосланмаган тафаккур ўз йўналиши ва мақсадини йўқотиши, ҳатто инсон фаровонлигига ҳам зарар етказиши мумкинлигини англаган ҳолда маънавий ўлчовни ривожлантиришида ҳам ёрдам беради. Мақола илоҳий белгилар, оятлар ва тафаккурнинг Қуръоний тушунчасида қамраб олинган машҳур профилни муҳокама қилиши билан бошланади. Муҳокама қилинган бошқа мавзуларга Қуръондаги билим манбаларини аниқлаш, оқилона фикрлашга тўсқинлик қилувчи омиллар, илмий ижоднинг олтин даври ва унинг яқуний таназзулининг тарихий чизмаси киради. Шунингдек, ижтиҳодга ва унинг фикрлаш бўйича таҳлилимиз тузилмасига мос келишига, сўнгра ислом ва Ғарб фалсафий мақбуллик тушунчаларини қисқача таққослашга ҳам кичик бир бўлим бағишланган.

